

KOVÁCS ÁGNES

EGY FELVILÁGOSULT REFORMÁTUS NEMES: VAY ISTVÁN (1734–1800)

Témaválasztásomat főként a reformáció 500. évfordulójának közelsége indokolja, de az is céлом volt, hogy ráirányítsam a figyelmet Vay Istvánra, akinek személye az utóbbi évtizedekben mintha elhalványult volna a família többi, emlékezetre méltó tagjához képest, holott a 18. század második felében aktív szereplője volt a magyar közéletnek. Tevékenységét különböző egyház- és művelődéstörténeti szakmunkák, valamint az általa önállóan vagy társszerzőként készített jelentéseket, tervezeteket tartalmazó forráspublikációk alapján foglaltam össze, mivel újabb fontos, de eddig feldolgozatlan vagy kiadatlan iratot nem találtam. Amit igen – a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában és az MNL OL Lónyay család levéltárában –, azok nem módosítják lényegesen a Vay István-portrét, legfeljebb árnyalják.¹

Vay István magánéletéről meglehetősen keveset tudunk, s a családi levéltár megsemmisülése miatt a jövőben sem várhatunk e téren jelentős változást. Vay István a kuruc Vay Ádám testvérének, Ábrahámnak az ágából eredeztethető, annak harmadízigleni leszármazottja. Apja (szintén Ábrahám) első házasságából született 1734-ben.² Tanulmányait Sárospatakon végezte, s tehetséges, nagy munkabírású, kiválóan felkészült jogász volt, aki anyanyelvén kívül latinul, németül és franciául is tudott. Ismerte a felvilágosodás tanait,

1 Itt szeretnék köszönetet mondani Szentimrei Márknak, a Sárospataki Református Kolégium Levéltára munkatársának, aki készséggel tájékoztatott arról, hogy a levéltárunkban, sajnos, nincsenek Vay Istvánnal kapcsolatos dokumentumok.

2 *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. XI. k. Pest 1865. 100.

1782-től tagja volt az eperjesi szabadkőműves páholy miskolci fiájának.³ Idejét és energiáját szinte teljesen a közéletnek szentelte, jövedelmeinek jelentős részét a hivatalviseléssel járó kiadásokra fordította. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy a Lónyay Ilonával kötött frigyéből nem született utóda. Ennek ellenére feleségével harmóniában és szeretetben élt,⁴ igen szerény körülmények között. Berkeszben lévő háromszobás kúriája patváristáját, a reformnemesség későbbi vezéralakját, Berzeviczy Gergelyt is megdöbbsentette, mert fényűzőbb körülményekre számított. Berzeviczy két évet töltött Vay környezetében, akinek nemcsak tudását, emberségét is sokra tartotta. „Rendes karakterű ember a principálisom” – írta róla, aki szinte fiaként törődik vele. Jogi ismeretekre tanítja, nyelvtudását csiszolja, beavatja a közügyekbe, s ugyanabban az ellátásban részesül, mint a háziak.⁵ Egy dolog azonban határozottan zavarta az ifjút: mestere elkötelezettsége és szenvedélyessége, főként vallásügyekben.⁶

Annak ellenére, hogy Vay István iskolázott és ambíciózus férfi volt, csak II. József türelmi rendelete után érvényesülhetett igazán az országos közéletben. Jóllehet már 1778-tól (1786-ig) Szabolcs vármegye helyettes alispáni tisztét viselte,⁷ ez első sorban annak volt köszönhető, hogy az ország protestáns többségű keleti részén a főispánok a Carolina Resolutio ellenére sem mindig tekinthettek el az akatolikusok tisztségviselésétől, mert a rendelet merev betartása működési zavarokat okozott volna a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban.⁸

3 *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967. 56., 66.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 452.15. t. (A Lónyay család levéltára. Családtagok iratai.) Nyíregyháza, 1780. február 29.

5 Berzeviczy levele anyjához. Berkesz, 1781. november 13. In: *H. Balázs É.*: Berzeviczy i. m. 243.

6 Berzeviczy német önéletrajza. In: *H. Balázs É.*: Berzeviczy i. m. 227–228. Berzeviczyt az is elgondolkodtatta, hogy a vallási toleranciát hirdető Vay került a katolikus papsággal való érintkezést, de taktikai megfontolásból kézcsókra járult a Bécsbe látogató VI. Pius pápa elé. *H. Balázs É.*: Berzeviczy i. m. 63., 70.

7 *Borovszky Samu*: Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. Bp. 1900. 190.

8 *Kovács Ágnes*: A volt kuruc tisztségviselők érvényesülési lehetősége 1711 után. In: *Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából*. Szerk. Czifágy István, Kincses Katalin Mária. Bp. 2012. 158.

Vay István közéleti szerepvállalásának azonban nem a megye volt a legfontosabb színtere. Mint tudjuk, a katolikus Habsburg-uralkodók által üldözött és elnyomni szándékozott egyházuk védelmében a tekintélyes és befolyással bíró protestáns nemesek már a 17. században beépültek mind az evangélikus, mind a református felekezet vezetésébe. Új hivatalokat is létrehoztak (agentia, curatoria), amelyek tisztségviselői rendszeresen lobbiztak Bécsben az Udvarnál, illetve Pozsonyban az 1724-től működő Helytartótanácsnál.

A Vay családból többen felemelték szavukat a vallási diszkrimináció ellen. Köztük István apja is, aki Radvánszky Jánossal együtt kihallgatáson kérte III. Károlyt, hogy álljon el a Carolina Resolutio kibocsátásától, s hittestvéreivel együtt Mária Teréziához is többször folyamodott a protestáns sérelmek orvoslása céljából.⁹

Mivel az 1764. évi országgyűlés sem orvosolta a protestánsok panaszait, 1767-ben egy vegyes delegáció ment fel Bécsbe, amelynek a reformátusok részéről Vay István is tagja volt. Vay ekkor már segédkurátorként ténykedett a tiszántúli egyházkerületben, s őt bízták meg azzal a feladattal, hogy kérje a „közönséges névvel való instálás” szabadságát,¹⁰ azaz hogy a protestánsok „köznével”, testületként képviseltethessék magukat, ne csak magánemberként. A küldetés nem járt eredménnyel, ezért még ugyanennek az évnek a végén arról határoztak, hogy újabb deputációt menesztenek Bécsbe.

Vay, mint jelölt arra kérte Szilágyi Sámuel, akkori tiszántúli szuperintendens, hogy juttassa el hozzá az újabb sérelmek jegyzékét s a protestánsok vallásgyakorlásának korlátozásával kapcsolatos összes tiltakozást, továbbá I. Lipót és III. Károly resolutióit és explanatioit.¹¹ Néhány héttel későbbi levelében azt írta Szilágyinak, hogy olyan instantiát szeretne készíteni, „amennyiben lehet, egyszer híjja se legyen” a gravameneknek. A bécsi és a pozsonyi ágenst is megkérte, hogy „az ott való, mindkét részt (az evangélikus

9 *Barcsa János*: A tiszántúli református egyházkerület történelme. II. kötet. 1711–1822. Debrecen 1908. 17–19.

10 *H. Balázs É.*: Berzeviczy i. m. 27.; *Barcsa J.*: A tiszántúli i. m. 23–24.

11 Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (TtREL) I. 1. b. 73. (Egyházkerületi közgyűlési iratok.) Kántorjánosi, 1766. október 16.

és a református egyházat) illető casusokat” küldje meg neki.¹² Vay három héttel később újabb levélben sürgette a püspököt, sőt személyes találkozást javasolt Kántorjánosiban.¹³

A Szilágyival és általában az egyház vezetőivel való együttműködés a későbbiekben sem volt zavartalan. A tettekre Vayt ez nagyon bántotta, mert úgy vélte: nemcsak az időt pazarolják, a lehetőségeket is elmulasztják. Ráadásul az evangélikusokban is csalódott, mert az egyeztetések ellenére azok nem jelentek meg Pesten, ahová a reformátusok már 1768. január 28-án megérkeztek.¹⁴ A két protestáns felekezet küldötteinak találkozájára csak Bécsben került sor márciusban, ahol hosszas vita után már megállapodtak a folyamodvány tartalmát illetően, amikor újabb nézeteltérés támadt közöttük. A reformátusok ugyanis az instantiát közvetlenül a Kancelláriára akarták beadni, az evangélikusok viszont, kiegészítve egy általuk készített promemoriával, előbb a minisztereknek, s csak ezt követően a Kancelláriának. Miután az ügy fontosságára való tekintettel a reformátusok ezt a követelést is elfogadták – írta Vay Szilágyinak –, az evangélikusok mégiscsak visszaadták a szöveget neki, hogy rövidítse azt le, és öntse végső formába. Vay teljesítette ugyan a kérésüket, de kijelentette, hogy „nem szükség ... sok manipulatioval utoljára is a dolgot egy tökéletes semmiben koncentráljuk”, s rájuk hárította a felelőséget, ha „annyi sóhajtság megcsalatkozik” miattuk. A lerövidített praeambulumot végül is kölcsönösen jóváhagyták, majd hónapokon át tartó szervezkedés után kiválasztva a deputátusokat, köztük Vayt, a küldöttség újra Bécsbe ment.¹⁵ Július 25-én Pozsonyban kelt levelében Vay István arról értesítette a szuperintendenst, hogy fáradozásuk hiábavaló volt, „a dolgok füstbe mentek Bécsben.”¹⁶

A kudarcok és nehézségek azonban nem szegték kedvét, továbbra is elszántan küzdött a protestánsok érdekeiért. Erőfeszítéseinek elismerése, hogy 1774. április 26-án őt választották meg a tiszántúli egyházkerület főgondno-

12 TtREL I. 3. d. Vu. (Vegyes levelek: Vay István) Kántorjánosi, 1767. december 11.

13 TtREL I. 3. d. Vu. Kántorjánosi, 1768. január 10.

14 TtREL I. 3. d. Vu. Pest, 1768. február 2., Uo. 1768. február 8., Prügy, 1768. február 11.

15 TtREL I. 3. d. Vu. Bécs, 1768. március 1., Pozsony, 1768. április 22., Alsó-Zsolca, 1768. június 4., Pest, 1768. június 8., Nyitraszerdahely, 1768. június 20.

16 TtREL I. 3. d. Vu. Pozsony, 1768. július 25.

kává az elhunyt Dobozi Mihály helyére. Méghozzá hét jelölt közül, imponáló fölénnyel. Érzékeltetendő választási győzelme arányait: míg Rhédey János 21, Patay Sámuel 4, Pogány Ádám 3, Lónyay László 2, Patay József és Péchy Imre 1-1 szavazatot kapott, Vay István 140-et.¹⁷ A kerület egyházi vezetőivel mégis hamar kenyértörésre került sor. A 70-es években ugyanis, a korábbi sikertelen kezdeményezések után, újabb kísérlet történt a protestáns felekezeteket¹⁸ képviselő intézmény, a főconsistorium és az egyetemes főgondnoki állás létrehozására. Az egyházi vezetők többsége azonban ezúttal sem támogatta az új, legfelső szintű egyházkormányzati testület felállítását. Attól féltek, hogy annak világi elnöke, aki voltaképpen mediátorként működött volna, inkább tekintettel lesz a kormányzat álláspontjára, mint az egyházak érdekeire. Az elnöki tisztségre jelölt Beleznay Miklós tábornok ugyanis Mária Terézia híveként volt ismert, ezért az Udvar terveinek szálláscsinálóját látták benne. Ezt az is megerősíteni látszott, hogy Beleznay a királynő által szintén kedvelt Bessenyei György személyében akarta magát képviseltetni Bécsben, holott az egyháznak volt már ott ágense, a közmegelegedésre munkálkodó Nagy Sámuel. Vay mindezek ellenére támogatta Beleznayt és Bessenyeit, mert úgy vélte, hogy kapcsolataik hasznára lehetnek a protestáns egyházaknak. A tiszántúli szuperintendencia egyházi vezetői azonban nem értettek vele egyet, s ezt nem is leplezték. Az áldatlan helyzetnek végül is az vetett véget, hogy egyrészt a protestánsok között nagy népszerűségnek örvendő, művelt, de a felvilágosodással nem rokonszenvező gr. Teleki József sem támogatta fenntartás nélkül Beleznayt, másrészt az, hogy 1777-ben a tiszáninneri kerület is főgondnokává s ezzel együtt a sárospataki kollégium kurátorává választotta Vay Istvánt, ami lehetőséget kínált a tiszántúliaknak a személyétől való megszabadulásra. Azzal érvelve, hogy két főkuratori hivatalt egyidejűleg nem lehet viselni, választás elé állították. Vay nemtetszése jeléül távol maradt az egyházkerület gyűléseitől, majd hónapokkal később, a várakozásnak megfelelően, a tiszántúli főgondnokságról mondott le.¹⁹

17 TtREL I. 1. b. 220. 1774. április 26.

18 A Carolina Resolutio a reformátusok és az evangélikusok esetében is 4-4 püspökséget határozott meg. Az előbbieknél a tiszántúlit, a tiszáninnerit, a dunántúlit és a dunáninnerit, az utóbbiaknál a bányait, a tiszait, a dunántúlit és a dunáninnerit.

19 *Zoványi Jenő*: A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen 1939. 58-61., 67.

A 70-es években a legnagyobb veszélyt kormányzati részről az oktatás megreformálásának szándéka jelentette a protestánsok számára. Miután XIV. Kelemen pápa feloszlatta a jezsuita rendet, az iskolák Európa-szerte fokozatosan állami ellenőrzés alá kerültek, az oktatás a felekezetek belügyéből állami ügyévé vált, és az egyházak elvesztették e téren élvezett monopóliumukat.

A magyar iskolák új szervezeti és tanszabályzatának kidolgozásával az Udvar Ürményi Józsefet bízta meg 1776-ban. Vay Istvánnak komoly része volt abban, hogy az evangélikus és a református felekezet együttesen lépett fel a tervezet ellen, s már a Ratio Educationis megjelenése előtt, 1777 márciusában, felségfolyamodványban tiltakozott. Az előterjesztés szerzője, Teleki József arra hivatkozott, hogy a kinevezendő s természetesen katolikus királyi főigazgatók hatásköre alá kerülve a protestáns iskolák autonómiája jelentősen csorbulna. Bár érvelése nem ingatta meg a kormányzat szándékát, a rendeletről folytatott viták során megfogalmazódott, hogy a protestáns iskolák feletti állami felügyeletet protestáns királyi főigazgatónak kellene ellátnia.²⁰ A Ratio, amely minden osztályba külön tanár alkalmazását írta elő, valóban létében veszélyeztette a protestáns iskolák többségét, amelyekben ekkor még az osztályok szétválasztására sem került sor, s általában is rosszabb körülmények között működtek, mint a katolikus oktatási intézmények.

A rendelet végrehajtásához II. József is ragaszkodott, de arra törekedett, hogy az a vallásszabadság sérelme nélkül történjen. Az új uralkodó trónra lépését nagy várakozás előzte meg a protestánsok részéről, hiszen köztudott volt róla, hogy anyja bigott katolicizmusával szemben a vallási tolerancia híve. Ennek ellenére, igen jó taktikai érzékkel, Vay István azt javasolta, hogy a Mária Terézia halála miatt részvétnyilvánításra Bécsbe utazó protestáns küldöttség ne nyújtson be panasziratot,²¹ de tegyen előkészületeket, hogy sérelmeik az összehívandó országgyűlés elé kerüljenek. Amikor kiderült, hogy József nem akarja magát megkoronáztatni, a protestánsok vezetői úgy döntöttek, hogy kihallgatást kérnek tőle. A folyamodvány megfogalmazásában részt vett Vay is, aki a békeszerződésekre és törvényekre hivatkozva igazolta a protestánsok követeléseinek jogosságát. Az audienciára 1781. április 29-én került sor, az uralkodó természetesen egyenként fogadta a delegáció

20 Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I. kötet. Bp. 1927. 73.

21 TtREL I. 3. d. Vu. Berkesz, 1780. december 30.

tagjait. Vay a meghallgatás után úgy nyilatkozott, hogy „urunknak igazságától és egyenességétől, ha nem hamar is, de idejében minden jót reménylhetünk.”²² Optimizmusa nem bizonyult alaptalannak. November 9-én datált levelében azt írta Szilágyi Sámuelnek, hogy a Bécsi Újság már közölte a király vallásügyben kiadott, a protestánsoknak kedvező rendeleteit. Arról is tájékoztatta, hogy a néhány nappal korábbi, hagyományos báji szüreti találkozáson az evangélikusokkal együtt úgy határoztak, hogy közös konferencián reagálnak a resolutio pontjaira, és újra megpróbálkoznak a főconsistorium felállításával.²³

Mivel II. József a türelmi pátensben előírta, hogy a vallás- és oktatáspolitikai végrehajtásával kapcsolatban egy ebből a célból felállított bizottság tegyen javaslatot,²⁴ az evangélikusok és a reformátusok 1782 februárjában Pesten generalis conventet tartottak. Ezen, miután Prónay László és Vay István köszönetet mondott a türelmi rendeletért,²⁵ megvitatták a tanügyi reform tervezetét, és hatfős deputációt (Ráday Gedeon, Domokos Lajos, Prónay Gábor, Tihanyi Tamás, Benczúr József, Vay István) küldtek Pozsonyba, hogy álláspontjukról tájékoztassák a Helytartótanácsot. A tanácskozások Bécsben, a van Swieten vezette új Udvari Tanulmányi Bizottságban folytatódtak, ahol a Helytartótanácsot Balassa Ferenc és Skerlecz Ferenc, a protestánsokat Domokos Lajos, Benczúr József és Hatvani István professzor képviselte. A háttérben azonban Ráday, Prónay és Vay fogalmazták meg felekezetük véleményét.²⁶

Ezt követően újabb, több mint egy éves egyeztetés következett, amelynek elhúzódásában II. József váratlan elutazása²⁷ is szerepet játszott. Vaynak az volt a véleménye, hogy bármily „sürgető” is az iskolaügy, az ezzel kapcsolatos instantia benyújtásával meg kellene várni az uralkodót. Egyrészt attól tartott, hogy amennyiben a Consilium még József visszatérése előtt megismeri

22 H. Balázs É.: Berzeviczy i. m. 57.

23 TtREL I. 3. d. Vu. 30. Berkesz, 1781. november 9. A báji találkozón – ma Taktabáj, a Patay család birtoka volt – csaknem 50 református nemes vett részt, az evangélikusokat négyen képviselték. *Mályusz Elemér: A Türelmi Rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Bp. 1939. 311–312.

24 TtREL I. 3. d. Vu. 30. Berkesz, 1781. november 9.

25 TtREL I. 1. b. 338.

26 *Kornis Gy.: A magyar művelődés i. m. 74.*

27 1783-ban II. József körutazást tett Magyarországon, Erdélyben és Horvátországon.

kérelmük tartalmát, lesz ideje felkészülni ellenük. Ezért „halgatni szeretnénk – írta a püspöknek –, hogy előre mindeneknek ellenünk az ágyat meg ne vetnék.” De amiatt is aggódott, hogy elvész a szisztéma, ha „diribbe-darabba” dolgoznak.²⁸ Minthogy a Ratio bizonyos feltételekhez kötötte az oktatást, Vay István meg volt győződve arról, hogy „ahol jól datált pápista oskolák vannak”, nem fognak a protestánsoknak „mestert és oskolát” adni.²⁹ A Szilágyinak szóló levél 1783 májusában kelt, amikor a delegáció már ugrásra készen várta Pozsonyban, hogy végre a király színe elé járulhasson. Ezekben a napokban írta Vay a feleségének, hogy „szerettem volna Ilona poharát otthon innya meg”, de „már a bécsi dologhoz is hozzáfoghatunk, eő Felsege mindennap várrattatván.”³⁰ A Vay által készített s a Prónay által végső formába öntött tervezet végül is 1783. augusztus 6-án nyújtották át az uralkodónak.

Vay István azokhoz a protestáns vezetőkhez tartozott, akik egyetértettek a tananyag egységesítésének és korszerűsítésének programjával, s egyik Emlékirata szerint – miután egy esztendőn át tanulmányozta a katolikus iskolák működését – már 1785-ben megbarátkozott az ún. mixta scholak létrehozásának tervével a vegyes vallású településeken.³¹ De nemcsak a közös iskolák, hanem a német nyelven való oktatás mellett is kiállt. Szempontjait praktikus megfontolás alakította, amint azt a pataki kollégium rektorához 1785-ben intézett levele is igazolja: kár, hogy a tanulók elhanyagolják a német nyelv tanulását – írta, holott „...érettek tartódik a német instructor... Nem fognak akkor nevetni, ha tapasztalni fogják, mennyiben fog nékiek kerülni a német nyelv nem tanulása s nem tudása.”³² Amikor 1787-ben – Teleki József lemondása után – Kazinczy felkérte a pécsi tankerület igazgatói posztjára, azonnal igent mondott. Kinevezése után leköszönt a tiszáninneni főkurátorságról,³³ s azon fáradozott, hogy az állam által előírt, Felbiger Ignác-féle tankönyveket,³⁴ melyeknek módszerével a protestánsok nem értettek egyet,

28 TtREL I. 3. d. Vu. 32. Pozsony, 1783. április 30.

29 TtREL I. 3. d. Vu. 34. Pozsony, 1783. május 31.

30 MNL OL P 452. 15. t. Pozsony, 1783. május 24.

31 *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 467., 469.

32 *Kornis Gy.*: A magyar művelődés i. m. 76., 87.

33 *Zoványi J.*: A tiszántúli i. m. 1939: 79.

34 Johann Ignaz von Felbiger német származású, Ágoston-rendi szerzetes, később pozsonyi prépost és főesperes, aki a 18. század közepén megreformálta a népiskolát és a hitoktatást. Rendszerét egész Sziléziában bevezették. Bécsbe Mária Terézia hívta meg.

átdolgoztassa számukra is elfogadható formában. Mivel azonban a fordítás rossz minőségű volt, a munka lassan haladt. Bár Vay is elismerte, hogy könnyebb lenne új tankönyveket írni, mint a meglévőket korigálni, a könyv állítólag egy év múlva mégiscsak elkészült.³⁵

Nehézkesen haladt a főconsistorium ügye is. Leginkább a tiszántúli kerület ódzkodott az új igazgatási testület létrehozásától, mert úgy látták, hogy a világi vezetők az egyházi tisztségviselőknél engedékenyebbek a kormányzati elvárásokkal szemben. Ám a Helytartótanács utasítására 1787-ben kénytelenek voltak a kérdéssel újra foglalkozni. Vay, bár már nem volt főkurátor, hatalmas energiával vetette bele magát a munkába. A másfél évig tartó huzavona azonban az 1788 júniusában Pesten megtartott konventen, a többség elutasító álláspontja miatt kudarcba fulladt.³⁶

Az újabb lehetőséget vagy inkább kényszerhelyzetet a főconsistorium felállítására az 1790/91. évi diéta teremtette meg, amelyet II. József halála után utóda, II. Lipót hívott össze a Magyarországon egyre szélesebb körben kibontakozó ellenállás miatt. Az országgyűlésről kiküldött 9 bizottságnak az volt a feladata, hogy mérje fel Magyarország gazdasági, úrbéri, adóügyi, vallási stb. viszonyait, és a következő diétára dolgozza ki a szükségesnek tartott változtatásokat tartalmazó javaslatokat. A két protestáns felekezet Pozsonyban jelen lévő vezetői ekkor határoztak úgy, hogy a megváltozott viszonyok miatt zsinatot kell összehívni új alkotmány kidolgozása céljából.³⁷ A tiszántúliak természetesen ezúttal sem lelkesedtek, de belátták, hogy nem várhatják tétlenül az újabb fejleményeket. A zsinatot előkészítendő 1791 augusztusában Pesten conventet tartottak, ahol a tiszántúli kerületet Vay István és Szikszai György lelkész képviselte. A számukra összeállított instructio szerint a püspökség – rendkívül körülményes – álláspontja a következő volt: a convent résztvevői közül bízzanak meg egyházkerületenként 4 világi és 4 egyházi személyt, akik minél hamarabb dolgozzanak ki egy javaslatot, amelyet mind a négy kerület véleményezzen. A synodus időpontjául a püspökség december 2-át vagy 9-ét javasolta, hogy mire az illetékes regnicolaris commissio munkához lát, a tervezet készen legyen. Budát és Pestet mint helyszínt

35 *Kosáry D.*: Művelődés i. m. 466.

36 *TtREL I. 1. b. 418.* Supremum consistorium felállítására vonatkozó iratok. 1787.

37 *Zoványi J.*: A tiszántúli i. m. 1939: 78.

arra hivatkozva nem tartotta jónak, hogy ott alig élnek protestánsok. S végül, de nem utolsó sorban: a tiszántúli kerület elvárta, hogy tractusai száma alapján 30 küldöttel képviseltesse magát a zsinaton a kerületenként 25 főben limitált létszám helyett.³⁸

Vay és Szikszai augusztus 17-én kelt jelentésükben tájékoztatták a tiszántúli szuperintendenciát a Ráday Gedeon házában tartott pesti konferenciáról, amely az általuk előterjesztett, bár „csendben végighallgatott” javaslatokat nem fogadta el. Részben arra hivatkozva, hogy a tiszántúliak forgatókönyve igen sok időt venne igénybe, ami veszélyeztetné az evangélikusokkal való együttműködést, akik minél hamarabb döntésre szerettek volna jutni, részben arra, hogy a zsinat idejéről és helyéről már királyi határozat született, ahogy a delegáltak számáról is. A rendelet szerint a luteránusok Pesten, a kálvinisták Budán fognak gyűlésezni szeptember 12-én, a püspökségek pedig 25-25 fővel képviseltesse magukat.³⁹ A királyi resolútiót a tiszántúli egyházkerületnek is tiszteletben kellett tartani, s a zsinatot ennek megfelelően tartották meg. Ezen elvileg határozat született az egyetemes főconsistorium felállításáról, de kánonjait nem erősítették meg.⁴⁰

Az országgyűlésről kiküldött bizottságok közül Vay István a közművelődési bizottság (deputatio in re litteraria) tagjai között kapott helyet, s a jogi studiumokra vonatkozóan kellett javaslatot tennie Lakits Györggyel együtt.⁴¹ A commissio lényegében a Ratio Educationisban megfogalmazott elveket

38 TtREL I. 1. b. 477. Instructio

39 TtREL I. 1. b. 477. 71. Vay István és Szikszai György jelentése.

40 Úgy tűnik, hogy az egyházi vezetők többségében nem tudatosult kellően, hogy a két felekezet legfelső szintű igazgatásának egységesítése politikai előnyökkel is járhat(na). A nádor, Sándor Lipót viszont – Pálffy Lipót levele alapján, akit az evangélikusok tiszai kerületének felügyelője, Radvánszky Ferenc informált – felismerte ennek veszélyét a kormányzatra nézve. Elképzelhető, hogy Radvánszky sajnálatos eljárása nemcsak lojalitásával, hanem a felekezete térvésztesztől való félelemmel is magyarázható, mivel a reformátusok radikálisabbak és eredményesebb érdekérvényesítők voltak. *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. (Magyarország újabkori történetének forrásai, Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok). Bp. 1926. 470.

41 A közművelődési bizottság munkájáról Hoós Éva készített kandidátusi disszertációt, amelynek függelékében számos dokumentum található. *Hoós Éva*: Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok és leánynevelés kérdésében (1791–1793). Kandidátusi értekezés. Kézirat. Bp. 1994

akarta megvalósítani, természetesen a körülmények változásának figyelembe vételével. Tagjai egységes szellemű, mindenkire kötelező népiskola létrehozására tettek javaslatot, amelyben a tananyagot nem befolyásolhatta volna a felekezeti hovatartozás. A német nyelven való tanítás tervét azonban, annak társadalmi elutasíthatósága és sikertelensége miatt, elvetették, a latin mellett a magyar nyelv fokozottabb érvényesítését tartották kívánatosnak. Nem elégedtek meg a Szentírás tanításával, hanem az alapvető műveltség átadását és a gyakorlati ismeretek oktatását tartották kívánatosnak. Politikai felfogásuknak megfelelően a rendi országgyűlés befolyását akarták biztosítani a közoktatásban és általában a művelődésben, programjuk mégis elfogadhatatlan volt a nemesi többség számára. A jozefianusok viszont azért vélekedtek le-sújtóan a javaslatról, mert aszerint „kinék-kinek társadalmi osztálya, rendje, foglalkozása szerinti iskola és ismeretkör jár.”⁴²

Miután az 1790. évi 67. tc. előírta, hogy létre kell hozni egy akadémiát a tudományok, egy másikat pedig a magyar nyelv művelésére, a közművelődési commissio kiküldött egy albizottságot, hogy dolgozzon ki javaslatot a nyelv-művelő társaság megalapításáról. Luby Károly és Pethő Jakab mellett Vay István ennek is tagja lett. A Vay és Luby készítette végleges tervezet (1792) erősen tükrözi a Révai Miklós által korábban kezdeményezett s a Helytartótanácsához ebben a tárgyban benyújtott javaslatot, amelyet a szerzők azzal is nyomatékosítottak, hogy Erdélyben Aranka György vezetése alatt már működik ilyen társaság. „A nemzeti nyelvnek állami tekintéllyel támogatott művelése és terjesztése, úgy tűnik, a független és saját léttel (proprium consistentiam) bíró országok tekintélyéhez és természetéhez tartozik” – érveltek.⁴³ Ehhez elengedhetetlenül szükségesnek tartották nyelvtankönyv és szótár szerkesztését, az ismeretterjesztés megszervezését, könyvtár és magyar nyelvű színház létesítését.⁴⁴

Ahogy a bizottság törekvéseinek fogadtatása és értékelése, úgy Vay István tevékenységének megítélése sem egységes. Feltűnően éles kritikával csak a kortárs Sinai Miklós, a debreceni kollégium professzora,⁴⁵ és utóbb Zo-

42 Hoós É.: Az 1790/91-es országgyűlésről i. m. 82–83.

43 Hoós É.: Az 1790/91-es országgyűlésről i. m. 99. Planum promovendae et excolendae linguae patriae Hungaricae...

44 Hoós É.: Az 1790/91-es országgyűlésről i. m. 96., 100–104.

45 Sinairól bővebben ld. *Révész Imre (ifj.):* Sinai Miklós és kora Bp. 1959.

ványi Jenő illetve, aki önfejű, diktatórikus hajlamú emberként jellemezte a főkurátort, sőt teljesen alaptalanul még a képességeit is megkérdőjelezte.⁴⁶ A többi egyháztörténész azonban, bár kisebb hangsúlyeltolódásokkal, lényegében pozitívan értékelte Vay működését. Azok a történetírók, akik nemcsak a protestánsok jogi-politikai egyenjogúságáért folytatott küzdelme, hanem a regnicolaris bizottságokban nyújtott teljesítménye alapján (is) értékelték Vay Istvánt és társait, alapvetően aszerint foglaltak állást, hogy ők maguk miképpen ítélték meg az 1790/91-es országgyűlés ellenzékének szerepét. A vélemények alapvetően két csoportot alkotnak: az egyiket Szekfű Gyula értékelése reprezentálja, a másikat Mályusz Eleméré. Míg Szekfű a rendi önzés és a deputációk által készített javaslatok eredetiségének hiánya miatt elmarasztalta az ún. reformnemességet, Mályusz szerint annak tevékenysége, a rendiséghez való ragaszkodása ellenére az ország javát szolgálta volna.⁴⁷ Úgy vélem, Mályusznak igaza volt, hiszen a 18. század végi magyar viszonyok között a regnicolaris commissiók – helyenként okkal bírálható – javaslatai is hozzájárultak volna a fejlődéshez. A változtatást sürgető nemesség törekvéseinek jelentősége különösen a mérsékelt reformokat is elutasító többség álláspontjával való összevetésben nyilvánul meg. Ez utóbbi merev konzervativizmusával szemben a bizottságok tagjainak, köztük Vay Istvánnak az a legfőbb érdeme, hogy az államhatalom és a rendiség, a katolikusok és a protestánsok, a felekezeti modernizáció és ortodoxia konfliktusaiban többszörösen összetett erőterében tettek kísérletet a felvilágosodás szellemében hazájuk felvirágoztatására.

46 Zoványi J.: A tiszántúli i. m. 59., 79.

47 Szekfű Gyula: Magyar történet. V. k. Bp. 1943. 87-90.; Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok. 57. (1923:1-6.) 17-75.